

KONCEPCJA OFICJUM MODULARNEGO W BADANIACH NAD MONODIĄ LITURGICZNĄ. NA PODSTAWIE OFICJÓW O ŚW. KATARZYNI

Najważniejsze szczegóły w hagiografii i św. Katarzyny z Aleksandrii są na ogół znane. Święta poniosła śmierć męczeńską w Aleksandrii na początku IV w. Na Wschodzie czczona była już w VII w., natomiast na Zachodzie kult Męczennicy Synajskiej, choć punktowo widoczny już w IX w., w sposób zorganizowany rozwijał się dopiero od XI w. począwszy od Rouen na północy Francji. Historię kultu zainicjowała podróż Symeona, mnicha z klasztoru św. Katarzyny¹ u stóp Synaju, do stolicy Normandii, jaką podjął około 1026–1030 r. Symeon uczestniczył w konsekracji klasztoru Trinité-du-Mont w Rouen i z tej okazji przekazał doń przywiezione relikwie i nieco pachnącego oleju wypływającego z sarkofagu świętej². Gest ten miał – jak się okaże – znaczące konsekwencje, choć wówczas nikt nie mógł ich nawet w niewielkim stopniu przewidzieć.

Po pierwsze, Rouen stało się zachodnioeuropejskim centrum kultu Dziewicy Synajskiej, do którego wiodą najwcześniejsze europejskie tropy czci świętej³. Po drugie, stolica Normandii stała się zarzewiem kultu Wielkiej Męczennicy, który gwałtownie rozprzestrzenił się w Europie między XII i XVI w.

Z jednej strony rosnąca w Europie popularność św. Katarzyny, z drugiej – wprowadzenie obchodu świętej do *Martyrologium Romanum*, wymusiły stworzenie własnych tekstów liturgicznych na użytek liturgii tak mszalnej, jak i brewiarzowej. I takie rzeczywiście powstały, a jako że komplet tekstów nie mógł powstać natychmiast, wydaje się, że w początkowym okresie posługiwano się formularzami wspólnymi o dziewicach i męczennicach, zwłaszcza w oficjum brewiarzowym.

¹ Ten najstarszy istniejący bez przerwy klasztor chrześcijański erygowany został pw. Najświętszej Maryi Panny i Przemienienia Pańskiego. Dopiero pod wpływem ruchu dewocyjnego, od XIV w., powszechnie zwany jest klasztorem św. Katarzyny. Por. B. W. MATYSIAK, *Klasztor Świętej Katarzyny na Synaju jako sanktuarium i centrum kultury*, w: J. JEZIERSKI, K. PARZYCH-BŁAKIEWICZ, P. RABCZYŃSKI (red.), *Święta Katarzyna Aleksandryjska w wierze, pobożności, teologii i sztuce – dawniej i dziś*, Olsztyn 2016, s. 56, 59–60.

² D. HILEY, *The Historia sancte Caterine in MS Napoli, Biblioteca Nazionale, XIII.G.24. The Earliest Proper Office for St Catherine of Alexandria?*, w: N. TANGARI (red.), *Musicae liturgia a Montecassino nel medioevo. Atti del Simposio internazionale di studi (Cassino, 9–10 dicembre 2010)*, Rome 2012, s. 30.

³ K.J. LEWIS, *Pilgrimage and the Cult of St Katherine of Alexandria in Late Medieval England*, w: J. STOPFORD (red.), *Pilgrimage explored*, Suffolk – Rochester 1999, s. 148; por. D. HILEY, *The Historia sancte Caterine in MS Napoli*, s. 29; por. P. SCHILL, *Ikonographie und kult der hl. Katharina von Alexandrien im Mittelalter. Studien zu den szenischen Darstellungen aus der Katharinenlegende*, München 2005, s. 53–54 [dysertacja doktorska].

O trudnościach metodologicznych, jakie następczą oficja brewiarzowe o św. Katarzynie z Aleksandrii, przekonuje lektura ich tekstów w *Analecta Hymnica*⁴, a zwłaszcza próba ustalenia wersji oficjum w konkretnych przekazach. Trudności owych autor niniejszego studium doświadczył osobiście, badając śpiewy ku czci Świętej Dziewicy Synajskiej zawarte w Pontyfikale Płockim, niezależnie od podobnych kłopotów, których doświadczyli m.in. David Hiley⁵, Christopher Hohler⁶ i Ilkka Taitto⁷. Powodem zamieszania jest – z badawczego punktu widzenia interesujące – zjawisko wzajemnej wymienności śpiewów, tj. antyfon i responsoriów.

Problem dostrzeżono już jakiś czas temu i nawet pojawiła się próba ujęcia tego zjawiska w metodologiczne karby. Ten projekt naukowy, zainicjowany przez Andrew Hughesa (1937-2013) z Uniwersytetu w Toronto, nosi nazwę *Late Medieval Liturgical Offices* (LMLO)⁸. Słabością tej dobrze zapowiadającej się inicjatywy jest wciąż niewielka jej znajomość wśród mediewistów, a i sama dynamika rozwoju projektu uległa pewnemu wyhamowaniu po śmierci jego twórcy⁹.

Trudno dziwić się, że np. szeroko rozpowszechnione w polskich źródłach oficja *Inclita sanctae virginis*, *Virginis eximiae* oraz *Ave gemma claritatis* zostały przez Guido Marię Drevesa, jednego z redaktorów AH, uznane za warianty. Wspomnianych trudności nie przysparza np. oficjum o św. Katarzynie *Gratulemur in honore*. I nad tym zjawiskiem warto się zastanowić.

1. Oficja o św. Katarzynie Aleksandryjskiej w źródłach z Europy Centralnej

Najwcześniejsze ślady obecności św. Katarzyny Aleksandryjskiej w liturgii są jeszcze nieliczne. W kalendarzach liturgicznych XI w. istnieją wręcz śladowo, zaś kalendarze ksiąg powstałych w XII w. uwzględniają ją w nielicznych przypadkach¹⁰, ale to

⁴ *Analecta Hymnica* zawiera teksty kilku oficjów rymowanych ku czci św. Katarzyny: *Inclita sanctae virginis* (XII w.); *Benedicta sit immensa* (XIII w.); *Ave virgo speciosa* (XIII w.); *Gratulemur in honore* (XIII w.); *Virginis eximiae* (XIII w.); *Triumphandi concordando* (XIV w.); *Iucundare superna patria* (XVI w.) oraz dwa oficja bez pierwszej antyfony. Por. AH 18, nr 37-39; 26, nr 69-74.

⁵ D. HILEY, *The Historia sancte Caterine in MS Napoli*, s. 21.

⁶ Autor tego interesującego tekstu najpopularniejsze oficjum katarzyńskie zatytułował *Nobilis et pulchra*, tj. incipitem pierwszego responsorium w I nokturnie. Por. CH. HOHLER, *The proper office of St. Nicholas and related matters with reference to a recent book*, „Medium Aevum” 36 (1967) 1, s. 41.

⁷ Badacz ten dostrzega wariantowość oficjów katarzyńskich. Por. I. S. TAITTO, *Catalogue of medieval manuscript fragments in the Helsinki University Library. Fragmenta membranea IV:1, Antiphonaria. Text*, Helsinki 2001, s. 166.

⁸ A. HUGHES, *Late medieval liturgical offices*, t. I: *Tools for Electronic Research. Texts* (Subsidia Mediaevalia 23), Toronto 1994; t. II: *Resources for electronic research. Sources & chants* (Subsidia Mediaevalia 24), Toronto 1996.

⁹ Zasadniczym obszarem badawczym tego wybitnego mediewisty były oficja rymowane, nad którymi rozpoczął prace już w 1976 r. Szerokie studium, wspomagane techniką komputerową, objęło około 1300 różnorodnych oficjów zapisanych w ok. 50 000 przekazów powstałych w latach 1000-1600 i miało na celu uzupełnienie i precyzację danych zgromadzonych w AH i innych tego typu wykazach.

¹⁰ Np. Monachium, *Bayerische Staatsbibliothek*, ms. lit. 116, f. 54v, ms.Clm 23037, f. 6r; Londyn, *British Library*, Cotton MS Vespasian A XIV, f. 6r; Paryż, *Bibliothèque Nationale de France*, ms. NAL

z tamtego okresu (dokładnie: z końca XII i początku XIII w.) pochodzą najstarsze znane przekazy oficjów brewiarzowych ku jej czci.

Nie wdając się w tej chwili w dywagacje, które oficja są starsze, warto uświadomić sobie nierównomierność rozkładu poszczególnych utworów na obszarze Europy Centralnej. Zaznaczyć przy tym trzeba, że – przy zachowaniu proporcji – zależności te w źródłach zachodnich są podobne. Badania sondażowe (2018) dały następujący obraz:

- 1) *Inclita sanctae virginis* (9)
- 2) *Virginis eximiae* (19)
- 3) *Passionem gloriosae* (2)
- 4) *Ave gemma claritatis* (6)
- 5) *Ave virgo speciosa* (3)
- 6) *Gratulemur in honore* (1).

Wyraźnie trzeba zaznaczyć, że są to incipity pierwszych antyfon nieszpornych, niekoniecznie natomiast zupełnie różne oficja. Łącznie więc w manuskryptach i drukach Europy centralnej, głównie Polski, udało się zidentyfikować 40 przekazów oficjów, wśród których prym wiodą *Virginis eximiae*¹¹ oraz *Inclita sanctae virginis*, będące – jak się okaże – wariantami jednego oficjum. Na przeciwnym biegunie sytuuje się *Gratulemur in honore*, według obecnego stanu wiedzy – z jednym przekazem z terenu Polski, a w Europie odnalezione w 20 manuskryptach i drukach (na ponad 500 analizowanych).

3. Wymiennosc śpiewów – podstawowym problem badawczym oficjów o św. Katarzynie

Na początku należy ocenić ważkość problemu przez analizę układów najistotniejszych elementów strukturalnych w przykładowych trzech oficjach katarzyńskich¹². Kolejno – antyfony pierwszych nieszpornów, drugiego i trzeciego nokturnu oraz laudes:

2188, f. 4r, ms. lat. 13223, f. 199r; Charleville-Mezieres, *Bibliothèque Municipale*, ms. 14, f. 220v; Gandawa, *Universiteitsbibliotheek*, ms. 245, f. 48v; Karlsruhe, *Badische Landesbibliothek*, ms. Aug perg 60, f. 190r; Klosterneuburg, *Augustiner-Chorherrenstift - Bibliothek*, ms. 1012, f. 151v; Neapol, *Biblioteca Nazionale*, ms. XIII.G.24, f. 6v; Valenciennes, *Bibliothèque Municipale*, ms. 114, f. 169v; Vercelli, *Biblioteca Capitolare*, ms. CLXX, f. 183v.

¹¹ D. Hiley z powodu szerokiego występowania w Europie nazywa to oficjum *vulgate* – terminem przejętym od G. Bronziniego. W oficjum *vulgate* antyfony i responsoria są aranżowane w serie zgodne z numerycznym porządkiem modalnym. D. HILEY, *The Historia sancte Caterine in MS Napoli*, s. 21, 26.

¹² Linz, *Landesbibliothek Oberösterreich*, ms. 20 (Nürnberg, klaryski, 4. ćw. XIV w.); Güssing, *Klosterbibliothek*, ms. 1/28 (pauliński, XV w.); Bordeaux, *Bibliothèque Municipale*, ms. 88 (franciszkański, XV w.).

	Linz, Landesbibliothek, ms. 20 XIV w. OFMClar	Güssing, Klosterbibliothek, ms. 1/28 XV w. OSPPE	Bordeaux, Bibl. Mun., ms. 88 XV w. OFM
I Vesperae			
an1	Passionem gloriosae	Virginis eximiae	O quam mirificis Deus ordinat
an2	Post plurima supplicia	Haec mundum	Maxentius instat
an3	Expecto pro te gladium	Coepit amare Deum	Caesar electos convocavit
an4	Vox de caelis intonuit	Hanc pius in propriam	Cum essetadhuc
an5	Quia devotis laudibus	O quam mirificis Deus	Post plurima supplicia
ad Magnificat	Ave gemma claritatis	Inclita sanctae virginis	Inclita sanctae virginis
Matutinum			
II nokturn			
an4	Cum esset adhuc	Cum esset adhuc	Virginis eximiae
an5	Maxentius instat	Maxentius instat	Haec mundum spernens
an6	Caesar electos convocat	Caesar electos convocat	Coepit amare Deum
III nokturn			
an7	Gloriosam virginem	Gloriosam virginem	Gloriosam virginem
an8	Illa Domino Deo dum	Illa Domino Deo dum agit	Hanc pius in propriam
an9	Cum caetu virgineo	Cum caetu virgineo	Expecto pro te gladium
Laudes			
an1	Passionem gloriosae	Passionem gloriosae	Passionem gloriosae
an2		Post plurima supplicia	Illa Deo dum agit
an3		Expecto pro te gladium	Cum caetu virgineo
an4		Vox de caelis intonuit	Vox de caelis insonuit
an5		Quia devotis laudibus	Quia devotis laudibus
ad Benedictus	Benedictus Dominus Rex	Prudens et vigilans virgo	Ave virginum gemma

Tab. 1. Antyfony w przykładowych strukturach nieszpórów, I i II nokturnu oraz laudes

Uwagę zwraca seria antyfon *Passionem gloriosae*, która we wszystkich trzech rękopisach stanowi godzinę poranną (laudes)¹³, ale w manuskrypcie klarysek jest równocześnie zespołem antyfon pierwszych nieszpórów. Nie przykładamy jeszcze nadmiernej uwagi do antyfon kantykowych, których zmienność, aczkolwiek jest czynnikiem różnicującym i może wskazywać na odrębności liturgiczne, jako złączone z kantykami zawsze dawała jednak większą swobodę kodyfikatorom liturgii.

Tak więc zespół pięciu antyfon, o których mowa, dwie tradycje liturgiczne (klaryski i paulini) zastosowały w dwóch różnych momentach liturgicznych. Ale porównu-

¹³ Zaznaczenie w manuskrypcie klarysek w laudes tylko pierwszej antyfony oznacza tylko tyle, że pozostałych nie odnotowano – należało je powtórzyć z nieszpórów.

jąc już oba manuskrypty rodziny franciszkańskiej, widać, że lista¹⁴ antyfon *Passionem gloriosae* w laudes została zmodyfikowana. Śpiewy, które w obu porównywanych kodeksach stanowiły 2. i 3. antyfonę III nokturnu, franciszkanie przenieśli właśnie do laudes (niewielka zmiana tekstowa: *Illa Domino Deo – Illa Deo* nie stanowi poważniejszej przeszkody dla całości idei). W miejsce zabranych antyfon tradycja franciszkańska umieściła antyfony *Hanc pius in propriam* oraz *Exspecto pro te gladium*, spośród których tej pierwszej jednak manuskrypt klarysek nie notuje. Przyjmijmy więc roboczo, że franciszkanie zapożyczyli ją z tradycji paulińskiej, podobnie jak antyfonę *O quam mirificis Deus*.

Oczywiście pojęcia „tradycja paulińska”, „tradycja franciszkańska” na potrzeby niniejszego studium traktujemy umownie i równoważnie pojęciu „repertuar”. Podobnie kierunek zmian: nie przesądzamy teraz, czy sygnalizowane przepływy miały kierunek „do franiszkanów” czy „od franciszkanów”; zasadniczym tematem artykułu jest zjawisko wymienności śpiewów.

Podobny przepływ całych zespołów kompozycji zauważyć można między źródłem paulińskim (I nieszpory) i franciszkańskim (II nokturn). Widać w nich przejęcie modułu antyfon w takiej liczbie, by wypełniły jeden z nokturnów. A te z kolei franciszkanie przenieśli do nieszpórów, przy okazji zmieniając ich kolejność (w powyższej tabeli podświetlone).

Zespół antyfon I nokturnu pozostawiono nienaruszonym – w każdym z badanych trzech źródeł wygląda identycznie: *Virgo Santa Catharina, Specie corporis decora* oraz *Traditur ergo a Patre*, stąd nie ujęto ich w tabeli 1, ale powrócimy do nich w dalszej partii artykułu.

Przyjrzyjmy się teraz układowi responsoriów *prolixa*:

	Linz, Landesbibliothek, XIV w. OFMClar	Güssing, Klosterbibliothek, XV w. OSPPE	Bordeaux, Bibl. Mun., XV w. OFM
Matutinum			
I nokturn			
r1	Nobilis et pulchra	Nobilis et pulchra	Nobilis et pulchra
v	Cui rex carne	Cui rex carne	Cui rex carne
r2	Martyrium sitiens	Martyrium sitiens	Martyrium sitiens
v	Daemoniis plena sunt	Daemoniis plena sunt	Daemoniis plena sunt
r3	Haec quinquagenos	O quam felices per te	Haec quinquagenos
v	Efficiens testes	Cum duce pro Porphirio	Efficiens testes
II nokturn			
r4	O quam felices per te	Impius hanc Caesar	O quam felices per te

¹⁴ D. Hiley całe grupy tekstów (np. antyfony) w oficjach katarzyńskich nazywa listami. Ten znakomity badacz wyróżnia cztery takie listy: antyfony pierwszych nieszpórów, antyfony matutinum, responsoria matutinum i antyfony laudes. TENŻE, *The Historia sancte Caterine in MS Napoli*, s. 26.

v	Cum duce pro Porphirio	Illa manet constans	Cum duce pro Porphirio
r5	Impius hanc Caesar	Virgo flagellatur	Impius hanc Caesar
v	Illa manet constans	Sponsus amat	Illa manet constans
r6	Virgo flagellatur	Machinamenta subdendo	Virgo flagellatur
v	Sponsus amat	Tanquam Chaldaeis	Sponsus amat
III nokturn			
r7	Horrens subdenda	Haec quinquagenos	Horrendo subdenda
v	Tanquam Chaldaeis	Efficiens testes	Tanquam Chaldaeis
r8	Percusso gladio dat	Percussa gladio dat	Percusso gladio dat
v	Membris virgineis	Membris virgineis	Membris virgineis
r9	Aeterne virgo memoriae	O mater nostra ter sancta	<i>Nie wpisana w kodeksie</i>
v	Te laudantes	Iam Christo iuncta	

Tab. 2. Responsoria matutinalne (schemat katedralny)

Tu już konieczne jest włączenie do narracji I nokturnu. Uważny analityk z pewnością rozpozna działanie kodyfikatora liturgii paulińskiej, który – obrazowo ujmując – zamienił miejscami kolejno responsoria: 4., 5., 6. i 7. Zamiana ta (w stosunku do porównywanych oficjów) polega na kołowym, zamkniętym przemieszczeniu śpiewów sukcesywnie o jedno miejsce w górę niczym na kole kwintowym:

OFM		OSPPE
III	→	VII
IV	→	III
V	→	IV
VI	→	V
VII	→	VI

Zauważmy przytomnie, że kolejność śpiewów nie uległa zmianie. Mamy więc:

O quam felices per te;
Impius hanc Caesar;
Virgo flagellatur;
*Horrendo subdenda*¹⁵;
Haec quinquagenos oratores.

¹⁵ Antyfona *Machinamenta subdendo* w świetle tematyki artykułu jest nieistotnym wariantem *Horrendo subdenda*.

Zabieg anonimowego liturgisty polegałby więc na przekształceniu liniowej listy w kołowy cykl poprzez „zetknięcie” ze sobą śpiewów na III i VII pozycji. Nie przesadzamy teraz, czy to liturgista pauliński dokonał owego przesunięcia w górę, czy przeciwnie: franciszkański w dół (a na planie koła: w prawo bądź w lewo). Niewiele to zresztą zmienia, ponieważ kolejność wykonania śpiewów ma charakter liniowy, a nie kołowy.

3. Koncepcja modularności oficjum – remedium na problem?

Na wstępie autor zastrzega, że nie badał w tym aspekcie innych niż katarzyńskie oficjów postgregoriańskich. Być może opisywany problem także ich dotyczy, jednak sama koncepcja modularności nie sprzeciwia się tym oficjom, w których zjawiska wymienności śpiewów nie dostrzeżono.

Niezależnie od tego, nierozstrzygniętym problemem może być kwestia intytulacji oficjum. Które oficjum badacz ma na myśli, mówiąc: *Passionem gloriosae, Inclita sanctae virginis* lub *Virginis eximiae*, skoro w nich (i innych także) występują te same śpiewy, a nawet ich całe zespoły (moduły)? Problem narasta, gdy oficjum nie ma własnych antyfon nieszpornych, a rozpoczyna się antyfoną do Magnificat. W tym świetle tytuł oficjum nie jawi się już jako problem wiodący.

Autorska koncepcja modularności oficjum polegałaby na operowaniu czterema modułami:

a) moduł antyfon nieszpornych. W zależności od *cursus* obejmuje 4 bądź 5 antyfon;

b) moduł antyfon matutinalnych. W zależności od *cursus* byłyby to 12 antyfon podzielonych na 2 nokturny bądź 9 antyfon rozdzielonych między 3 nokturny;

c) moduł responsoriów matutinalnych. Tu również, w zależności od tradycji, byłyby 8 lub 9 responsoriów podzielonych – odpowiednio – na 2 lub 3 nokturny;

d) moduł antyfon laudesowych.

Moduły takie, ułożone alfabetycznie i oznaczone tytułami pierwszych śpiewów (ewentualnie jakimś sygłami), stanowiłyby rodzaj wzornika. Słabością rozwiązania przy pomocy sygli (ale nie dyskwalifikującą idei) jest alfabetyczne uporządkowanie śpiewów, które – w miarę dodawania nowych modułów – straci ciągłość alfabetyczną (nie będzie możliwa wsteczna zmiana raz nadanych sygli). Oznaczenie zaś oficjum nie sygłem, lecz tytułami pierwszych śpiewów w każdym module takie niebezpieczeństwo oddala. Z kolei druga propozycja nie mówi nic o śpiewach wewnątrz modułów, ponieważ uwidacznia jedynie pierwsze śpiewy.

Wróćmy teraz do terminologii funkcjonującej w pracach zachodnich badaczy. Wspomniany termin *officium vulgate* dotyczy właśnie oficjów modularnych – takich, których rdzeń (matutinum) opiera się na liście antyfon *Sancta virgo Catharina* (pierwsze) oraz liście responsoriów *Nobilis et pulchra* (także pierwsze) jako najczęściej występujące. Zastrzec jednak trzeba, że wewnątrz matutinum konkretne antyfony i (częściej) responsoria mogą zmieniać swe miejsce w różnych tradycjach. Do wskazanego wyżej zespołu śpiewów matutinalnych w oficjum *vulgate* najczęściej

przypisana jest lista antyfon laudesowych *Passionem gloriosae*. Natomiast śpiewy pierwszych nieszpórów wykazują się wysokim stopniem zróżnicowania: mogą rozpoczynać się antyfonami: *Inclita sanctae virginis*, *Virginis eximiae*, *Ave gemma claritatis*, *Ave virginum gemma*, *Passionem gloriosae*, *Prudens virgo lampadae*, *Benedicta sit immensa* i in. Często w księgach odnotowana jest tylko jedna antyfona nieszporna bądź nie ma jej zaznaczonej w ogóle (wówczas nieszpory rozpoczynano najczęściej antyfoną *de feria*). I właśnie z tych powodów nadawanie oficjom katarzyńskim tytułów od pierwszych antyfon nieszpórów nie ma sensu.

Warto zastanowić się teraz nad kwestią oryginalności konkretnego przekazu oficjum. Skoro zauważa się wymiennność elementów, to powstaje pytanie o kierunek migracji: Z którego oficjum moduł został zaczerpnięty, a do którego dołączony? To jest pytanie ogólne, które już wcześniej wybrzmiało, gdy przyszło się zastanawiać nad kierunkiem migracji śpiewów (od paulińskiego do franciszkańskiego czy przeciwnie). Analiza warstwy tekstowej nie wyjaśni tej kwestii, natomiast muzykolog dysponuje narzędziami badawczymi, mogącymi stanowić pomoc w wyjaśnieniu tej kwestii.

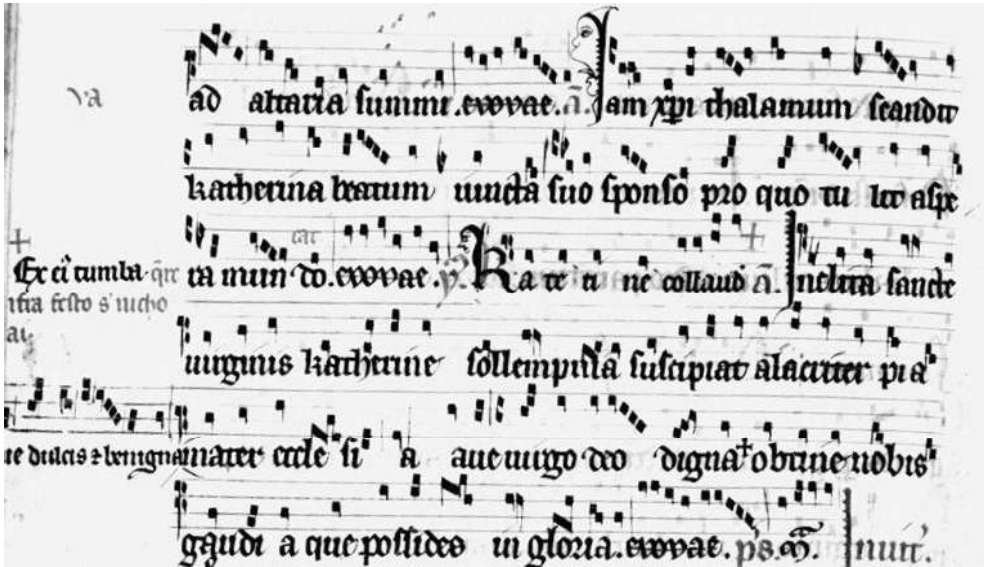
Podstawowym kryterium w ocenie integralności późnośredniowiecznych oficjów jest stosowane od X w. tzw. numeryczne następstwo modi – zasada kompozycyjna. Mediewiści doskonale to wiedzą, że kolejne antyfony matutinum komponowane były w kolejnych tonacjach gregoriańskich: I modus, II modus, III modus... itd. Analogicznie – responsoria. Ponieważ regularnych tonacji jest osiem, zaś antyfon oraz responsoriów – po dziewięć, ostatnie z nich (dziewiąte) otrzymywały różne tonacje, najczęściej w I bądź VIII modus. Niekiedy zasadzie numerycznego następstwa modi mogły podlegać również antyfony nieszpórów i laudesów.

Numeryczna regularność modalna obserwowana w śpiewach matutinum w wysokim stopniu sugeruje (ale nie przesądza), że mamy do czynienia z wersją pierwotną, tj. taką, jaka wyszła spod pióra kompozytora, bez zniekształceń, które w wielu przekazach oficjów objawiają się zaburzeniem tego regularnego toku numerycznego, świadczącym o późniejszej interwencji. Dlaczego zatem nie jest to kryterium całkowicie pewne? Dlatego, że można wyobrazić sobie dobrze wykształconego muzycznie kompilatora jakiegoś oficjum, który usuwa np. szóstą antyfonę (skoponowaną według reguły w VI modus) i na jej miejsce wpisuje zaczerpniętą z innego oficjum skomponowaną także w VI modus. Taką zamianę dość trudno wykryć, a bywa, że nie jest możliwa do wykrycia w ogóle.

Powody, dla których późniejsi kodyfikatorzy liturgii we własnych środowiskach poddawali modyfikacjom oficja, mogą być różne. Najczęściej jest nim odmienny profil duchowości zakonu i w związku z tym odmiennie rozłożone są akcenty w teologii dnia. Np. teksty francuskich oficjów o św. Katarzynie *Virginis eximiae* oraz *Inclita sanctae virginis* mniej od niemieckich *Ave virgo speciosa* epatują opisem męczeństwa świętej, w związku z tym np. antyfona *Machina paenalis* jest w nich znacznie mniej widoczna.

Interesującym przykładem jest także responsorium *Ex eius tumba marmorea* (nie zawierają go oficja *Ave gemma claritatis*, *Gratulemur in honore*, bardzo rzadko wi-

doczne jest w *Inclita sanctae virginis*). Ponieważ obecne jest w stosunkowo niewielu przypadkach (np. w oficjum *Inclita* responsorium to występuje w zaledwie kilkunastu przekazach), sądzić należy, że nie należy do autentycznej warstwy oficjum. I rzeczywiście – tekst ten obecny jest w oficjum o św. Mikołaju. XV-wieczny antyfonarz francuski¹⁶ wprost to potwierdza notą na marginesie: *Ex eius tumba quaere (i)nfra in festo s[ancti] Nicho(l)ai* (fot. 1).

Fot. 1. Cambrai, *Bibliothèque Municipale*, 38 (olim 40), f. 378v.

Na marginesie nota wskazująca na zapożyczenie śpiewu

Ex eius tumba z oficjum o św. Mikołaju

Powód tej inkorporacji jest całkowicie pozamuzyczny: z sarkofagu świętego we włoskim Bari do dzisiaj wypływa pachnący olej, mogący pochodzić tylko z jego kości. Podobnie rzecz ma się z relikwiami św. Katarzyny w synajskim monasterze. A ponieważ pierwsze opisy życia i śmierci obojga świętych, na podstawie których powstały średniowieczne teksty liturgiczne, wyszły spod pióra św. Symeona Metafrastesa, mnicha z klasztoru św. Katarzyny na Synaju, zagadka obecności tekstu „mikołajowego” w oficjum katarzyńskim w ten sposób znajduje uzasadnienie¹⁷.

¹⁶ Cambrai, *Bibliothèque Municipale*, 38 (olim 40), f. 378v.

¹⁷ Wspólny motyw w oficjach obu świętych: o wypływającym pachnącym i leczniczym oleju ma podstawy historyczne. Według dziejopisarza Ordericusa Vitalisa (zm. 1142) pierwszy opat klasztoru św. Katarzyny w Rouen, Isambert (ewent. Isembert, zm. 1054), skomponował nowe oficjum o św. Mikołaju i śpiewał je w swoim nowym klasztorze. *Isambert hat nach Auskunft des Geschichtsschreibers auch ein neues Offizium für den hl. Nikolaus in seinem neuen Kloster singen lassen.* Tłum. cyt. za: D. HILEY, *Liturgische Gesangszyklen zur Heiligenverehrung im Mittelalter. Das Beispiel der h. Katharina*, w: A. DIETL, G. DOBLER, S. PAULUS, H. SCHÜLLER (red.), *Roma quanta fuit. Beiträge zur Architektur-, Kunst- und Kulturgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart*, Augsburg 2010, s. 330. Isambert mógł stworzyć takie utwory w oparciu przede wszystkim o dzieło św. Symeona Metafrastesa.

Oczywiście takie przeszczepienie tekstu nie było czynnością mechaniczną, lecz uwarunkowane różnymi czynnikami. Na pierwszym miejscu należy postawić teksty. Oficjum rymowane z natury jest narratywne – opowiada historię (stąd łacińskie określenie: *Historia*); trudno więc wyobrazić sobie, by responsorium, którego tekst mówi o wypływającym z sarkofagu świętej uzdrawiającym oleju, zostało umieszczone wcześniej, np. przed tekstem mówiącym o epizodzie jeszcze z życia świętej – byłoby to wszak nielogiczne. Drugim warunkiem poprawności adaptacji śpiewu jest zachowanie numerycznego następstwa modi. Ale tego warunku często nie przestrzegano, stąd współcześni badacze z łatwością wskazują takie miejsca, w których dokonano zmian. Jeśli adaptator kopiuje utwór z konkretnego miejsca w regularnie zbudowanym oficjum i włącza do innego oficjum bez zachowania porządku modalnego, to jego działanie jest podyktowane najprawdopodobniej wyłącznie tekstem.

Przeniesienie pojedynczego utworu (antyfony lub responsorium) z jednego wariantu oficjum *vulgate* do drugiego nie stanowi jeszcze najpoważniejszej trudności dla badacza. Gorzej, gdy całe listy śpiewów funkcjonują w różnych wariantach (np. lista *Passionem gloriosae*, tab. 1).

Ponieważ trudno w takiej sytuacji wyrokować, o które oficjum chodzi, autor proponuje przyjęcie koncepcji modularności przynajmniej w odniesieniu do *officium vulgate* o św. Katarzynie z Aleksandrii. Zgodnie z tą koncepcją, oficjum to nie nosiłoby tytułu, a oznaczone byłyby właśnie *vulgate* z dodaniem tytułów pierwszych śpiewów w każdym z czterech modułów

I - antyfony pierwszych niesporów;

II - antyfony matutinum;

III - responsoria matutinum;

IV - antyfony laudes.

Kilka przykładowych list (a więc wersji) pierwszego modułu:

Passionem gloriosae	Inclita sanctae virginis	Ave gemma claritatis
Gloriosa Dei martyr	Ave virgo Catharina	Inclita sanctae virginis
O miranda caritatis	Catharinae semper invocemus	Duo legens testamenta
Vox de caelo intonuit	Gloriosa Dei martyr virgo	Regia stirpe generosa
Gaudent in caelis agmina	Sancta Catharina virgo castissima	Gaude decus virgineum

Tab. 4. Moduł I – antyfony niesporne (według schematu katedralnego)

Moduł II – to przykładowe trzy listy antyfon nokturnalnych rozdzielonych między dwa nokturny (6 antyfon w jednym: *cursus monasticus*). Do oznaczenia modułu należy podać tytuł pierwszego śpiewu, np. *Virgo regalis*.

Virgo regalis	Generosi Catharina	Virgo sancta Catharina
Haec Dominum caeli	Illa nihil amplexata	Specie corporis decora
Membra Redemptoris	Dum prophanis immolaret	Traditur ergo a patre
Caesaris intrepide	Non estinquit	Caesaris intrepide
Non cedens monitis	Ad conflictum provocati	Non cedens monitis

Caesar ut invictam	Virgo fame tenuata	Caesar ut invictam
Credula virgineis regina	Regis uxor acquiescit	Machina paenalis
Porphirius princeps caeli	Tandem cursu consummato	Martyr ut oravit
Obsequio niveae capiens	Post plurima supplicia	Virgo regalis fidei
Machina paenalis	Exspecto pro te gladium	Atria Ierusalem
Martyr ut oravit	Vox de caelis insonuit	Prudens virgo lampadae
Virginis ex oleo	Quia devotis laudibus	Iam Christi thalamum

Tab. 5. Moduł II – antyfony dwóch nokturnów (według schematu monastycznego)

Moduł III stanowią responsoria matutinum (wraz z repetendami i wersetami). W kolumnach uwidocznione są przykładowe responsoria trzech nokturnów, ale do oznaczenia modułu podaje się tytuł pierwszego śpiewu, np. *Sancta virgo Catharina*:

Sancta virgo Catharina	Rex graviter passus	Virgo flagellatur
Summo Patre	Fortiter abiecta felix	Flagrat odor
Tam divinis quam	Emeritae bravio mínime	Sponsus amat
Cogit caesar Christi	Candida cum saevo	Domo clausa tenebrarum
Sed tyranni virgo	Lacte sacro vulnus	Ad perhennem angelorum
Saevit hostis	Candorem mentis signat	Veritatem docens plures
Virgo prudens et electa	Surge virgo et nostras	A summo veniens caelo
Oratorum argumenta	Ab aestu mundi	Caeli pane suam
Ab Angelo confortata	Pulchrae Sion filia	Quam proprio visu

Tab. 6. Moduł III – responsoria jednego nokturnu (tu: pierwszego) według schematu diecezjalnego

I wreszcie moduł IV, który jest zespołem antyfon laudesowych, np.:

Aeterno regi caelo	Passionem gloriosae	Virginis eximiae
Atria Ierusalem	Gloriosa Dei martyr	Haec mundum spernens
Ad laudes vigilem	O miranda caritatis	Coepit amare Deum
Ignibus exstinctis	Vox de caelo intonuit	Hanc pius in propriam
Ordo puellarum	Gaudent in caelis	Iam Christi thalamum

Tab. 7. Moduł IV – antyfony laudes (według *cursus* katedralnego)

Modułu antyfon II nieспорów nie trzeba uwzględniać, ponieważ często jest on powtórzeniem laudesów lub I nieспорów.

Refleksja dotąd prowadzona skoncentrowana była właściwie wyłącznie na deskrypcji problemu. Wypada więc spróbować zmierzyć się z jego rozwiązaniem, tj. dokonać systematyzacji oficjum w oparciu o wyizolowane wcześniej moduły, z których najważniejsze, bo najbardziej stabilne, są antyfony i responsoria pierwszego nokturnu matutinum (tj. pierwsza część modułu II oraz pierwsza część modułu III). Stanowią one fundament całego oficjum, do którego poszczególne tradycje liturgicz-

no-muzyczne dodawały pozostałe moduły. Zaprezentować można to zjawisko na przykładzie I nokturnu w trzech na początku wymienionych źródłach (tab. 1), wówczas dla zwiększenia przejrzystości pominiętego:

	Linz, Landesbibliothek, ms. 20	Güssing, Klosterbibliothek, ms. 1/28	Bordeaux, Bibl. Mun., ms. 88
Matutinum			
I nokturn			
an1	Virgo sancta Catharina	Virgo sancta Catharina	Virgo sancta Catharina
an2	Specie corporis decora	Specie corporis decora	Specie corporis decora
an3	Traditur ergo a patre	Traditur ergo a patre	Traditur ergo a patre
r1	Nobilis et pulchra	Nobilis et pulchra	Nobilis et pulchra
v	Cui rex carne	Cui rex carne	Cui rex carne
r2	Martyrium sitiens	Martyrium sitiens	Martyrium sitiens
v	Daemoniis plena sunt	Daemoniis plena sunt	Daemoniis plena sunt
r3	Haec quinquagenos	O quam felices per te	Haec quinquagenos
v	Efficiens testes	Cum duce pro Porphirio	Efficiens testes

Tab. 8. Antyfony i responsoria I nokturnu według schematu katedralnego (pominięto repetendy responsorialne)

Powyższe śpiewy są najbardziej rozpoznawalną cechą oficjum katarzyńskiego i wspólnie ze śpiewami II oraz III nokturnu stanowią ów strukturalny rdzeń teksto-melodyczny, do którego dołączane będą pozostałe dwa moduły, w tym zwłaszcza antyfony nieszporne. A one (antyfony nieszporne) są dość zróżnicowane, stąd nastroczają kłopotów z intyulacją oficjów.

Generalny wniosek, jaki nasuwa się po analizie struktury oficjów ku czci św. Katarzyny, jest taki, że w wielu przypadkach mamy do czynienia z jednym oficjum (*vulgate*), które w zależności od regionu i tradycji liturgicznej przybiera warianty powstałe wskutek kompilacji. Ujawnia to tabela 9, w której zestawiono „kotwice” głównych wersji, pozostając przy schemacie katedralnym: pierwsza antyfona nieszporna, pierwsza antyfona matutinum, pierwsze responsorium matutinum i pierwsza antyfona laudes.

Vesperae, 1 a	Ave gemma claritatis	Inclita sanctae virginis	
Matutinum, 1 a	Virgo sancta Catharina	Virgo sancta Catharina	
Matutinum, 1 r	Nobilis et pulchra	Nobilis et pulchra	
Laudes, 1 a	Passionem gloriosae	Passionem gloriosae	

Vesperae, 1 a	Passionem gloriosae	Prudens virgo lampadae	Virginis eximiae
Matutinum, 1 a	Virgo sancta Catharina	Virgo sancta Catharina	Virgo sancta Catharina
Matutinum, 1 r	Nobilis et pulchra	Nobilis et pulchra	Nobilis et pulchra
Laudes, 1 a	Aeterno Regi caelo	Dum venere viri	Passionem gloriosae

Tab. 9. Oficjum modularne o św. Katarzynie - incipity głównych śpiewów

Oczywiście są to wersje występujące najczęściej (przy czym *Prudens virgo lampadae* wyłącznie w diecezji Würzburg). Każda z nich ma pewną liczbę podtypów, powstałych w wyniku odmiennego doboru antyfon w zespole nieszpórów, matutinum bądź laudes lub/i innego doboru responsoriów w matutinum (por. tab. 1). Z tabeli 9 jasno wynika już, że nie da się wyprowadzić tytułu oficjum z incipitu pierwszej antyfony nieszpornej, tak jak ma to miejsce w wielu oficjach, przykładowo o św. Wojciechu¹⁸. Autor proponuje niniejszym, by wszystkie typy oficjum *vulgate* określić „modularnymi”, zwłaszcza że w wielu przekazach brak antyfon nieszpórnych; widnieje często tylko antyfona *ad Magnificat*.

Spośród średniowiecznych oficjów o św. Katarzynie jedynie *Gratulemur in honore* oparło się zjawisku wymienności elementów, tj. nie jest typem modularnym. Oficjum to charakterystyczne jest dla diecezji Liege. Oficjum *Ave virgo speciosa*, charakterystyczne dla obszaru Niemiec, zwłaszcza Kolonii, mimo że wchłonęło w siebie pewne elementy oficjum modularnego, stanowi dość wyraźną odrębność. Oba utwory należą do typu niemodularnego (tab. 10):

Vesperae, 1 a	Ave virgo speciosa	Gratulemur in honore
Matutinum, 1 a	Virgo regalis	Generosi Catharina
Matutinum, 1 r	Sancta virgo Catharina	Cum dominante manu
Laudes, 1a	Aeterno Regi caelo	Plebs fidelis

Tab. 10. Niemodularne oficja katarzyńskie

Wydaje się, że koncepcja modularności - poza wprowadzeniem pewnego ładu metodologicznego i stratyfikacji oficjów - pomaga uchwycić cechy charakterystyczne, jak np. responsorium *Ora pro famulus regem*, obecne generalnie w niektórych źródłach z Vendôme i Rouen (Normandia) oraz Bragi (Portugalia). Zestawienie oficjów upoważnia także do stwierdzenia o zadziwiająco szerokim repertuarze hymnów ku czci św. Katarzyny we Francji w porównaniu do źródeł np. niemieckich.

Odnotujmy także, iż D. Hiley nie odkrył dotąd (2012) innego rękopisu z zapisem oficjum rozpoczynającym się antyfoną *Virginis eximiae* i listą śpiewów przekazanej

¹⁸ J. Pikulik wyodrębnił cztery oficja o św. Wojciechu (*Benedic regem cunctorum*, *Ad festa pretiosi*, *Sanctus Adalbertus* oraz *O immarcescibilis rosa paradisi*), zwracając uwagę na podobne zjawisko modularności (które nazywa kompilacją) w śląskim oficjum *Sanctus Adalbertus*. TENŻE, *Święty Wojciech w polskiej muzyce średniowiecznej*, Warszawa 1996, s. 12. Tenże badacz bezkompromisowo stwierdził, że tytuł oficjum w każdym przypadku pochodzi od incipitu pierwszej antyfony w pierwszych nieszpórach. *Tamże*, s. 11.

w ms. XIII.G.24¹⁹. Otóż są takie źródła, choć nieco późniejsze, np. benedyktyńskie brewiarze z Le Mans, Meaux i Mont St. Michel²⁰. Co więcej: oficjum jest w większości z nich pełne (poza brewiarzem z Mont St. Michel), w przeciwieństwie do zdefektowanego w manuskrypcie z Neapolu. Koniecznie trzeba przytoczyć przykład manuskryptu (najprawdopodobniej) benedyktyńskiego z Normandii²¹ w bardzo wysokim stopniu zgodnego z neapolitańskim. A najbardziej interesujące jest w tej historii to, że w brewiarzach z Le Mans oficjum rozpoczyna się antyfoną *Ave gemma claritatis* i kolejne antyfony I nieszpórów są odmienne od tych w rękopisie z Neapolu. Matutinum jednak jest już zgodne. Niech ten przykład stanie się przysłowiową „kropką nad i” w procesie introdukcji pojęcia „oficjum modułarne” do obiegu naukowego. Sam autor w rozmaitych pracach na temat oficjów katarzyńskich chętnie używa także określenia *officium magnum* ze względu na jego nadreprezentatywność w źródłach.

STRESZCZENIE

Autor analizuje oficja ku czci św. Katarzyny Aleksandryjskiej. Niektóre z nich, zwłaszcza rozpoczynające się antyfonami: *Virginis eximiae*, *Inclita sanctae virginis*, *Ave virginum gemma*, *Passionem gloriosae*, *Prudens virgo lampadae*, zawierają te same utwory (antyfony i responsoria). Powoduje to trudności w precyzyjnym ustaleniu, które jest modelem, a które późniejszą wersją. Dla identyfikacji autor proponuje, by brać pod uwagę cztery bloki śpiewów jako główne elementy oficjum (moduły): antyfony nieszporne, antyfony matutinalne, responsoria matutinalne oraz antyfony laudesowe.

SUMMARY

THE CONCEPT OF A MODULAR OFFICE IN RESEARCH ON THE LITURGICAL MONODY

The author analyzes offices of St. Catherine of Alexandria. Some of them, especially those beginning with antiphons *Virginis eximiae*, *Inclita sanctae virginis*, *Ave virginum gemma*, *Passionem gloriosae*, *Prudens virgo lampadae*, contain the same works (antiphons and responsories). This makes it difficult to determine precisely which office is the model and which – a later version. In order to identify the offices the author proposes to recognize four blocks of chants as the main elements of an office (modules): Vespers antiphons, Matins antiphons, Matins responsories, as well as Lauds antiphons.

Słowa kluczowe: św. Katarzyna z Aleksandrii, oficjum brewiarzowe, liturgia, rękopis.

Keywords: St. Catherine of Alexandria, The Divine Office, liturgy, manuscript.

¹⁹ D. HILEY, *The Historia sancte Caterine in MS Napoli*, s. 26.

²⁰ Le Mans, *Bibliothèque Municipale*, ms. 188 (XIII w.), f. 456r, oraz ms. 360 (XVI w.), f. 373r; Meaux, *Bibliothèque Municipale*, ms. 4 (połowa lub 2. poł. XIV w.), f. 592v; Paris, BnF, ms. NAL 424 (XV w.), f. 296v.

²¹ Heidelberg, *Universitätsbibliothek*, ms. Sal. IX,51 (1288), f. 228r.